

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ИККИНЧИ ТИЛ СИФАТИДА ЎҚИТИШДА ЎҚУВ-БИЛУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ КОНЦЕНТРЛАР АСОСИДА ТАРКИБЛАШ ВА УЛАР БИЛАН БОСҚИЧЛИ КЕТМА-КЕТЛИКДА ИШЛАШНИНГ ДИДАКТИК ЖИҲАТЛАРИ

Хадича Сабировна МУХИТДИНОВА

Педагогика фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Тошкент, Ўзбекистон

СОСТАВЛЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ НА ОСНОВЕ КОНЦЕНТРОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО И ДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ С НИМИ В ПОШАГОВОЙ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ

Хадича Сабировна МУХИТДИНОВА

Доктор педагогических наук, профессор

Узбекский государственный университет мировых языков

Ташкент, Узбекистан

COMPIILATION OF MATERIALS BASED ON CONCENTRATES WHILE TEACHING THE UZBEK LANGUAGE AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE AND DIDACTIC ASPECTS OF WORKING WITH THEM IN A STEP-BY-STEP SEQUENCE

Khadicha Sabirova MUKHIDDINOVA

Doctor of Education, Professor

Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan

UDC (УЎК, УДК):371. 671: 494. 3

**For citation (иқтибос келтириш учун,
для цитирования):**

Мухитдинова Х.С. Ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитишида ўқув-билув материалларини концентрлар асосида таркиблаш ва улар билан босқичли кетма-кетлика ишлашнинг дидактик жиҳатлари// Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 3 (32). — С. 87-100.

<https://doi.org/10.36078/1595531660>

Received: May 15, 2020

Accepted: July 17, 2020

Published: July 20, 2020

Copyright © 2020 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Аннотация. Бугунги кунда республикамизда яшовчи турли миллатлар вакилларининг давлат тилини ўрганиши жамиятимизда мухим ижтимоий талаблардан бирига айланди. Бу республикамизда ўзбек тили таълимими такомиллаштиришнинг янги концептуал ёндашувлари ва тамойилларини белгилаб олиш, таълим самарадорлигини оширишнинг энг илғор методларини аниқлаш ва улардан унумли фойдаланиш масаласини кун тартибига қўймоқда. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар ва гурухларда ўзбек тилини ўқитишидан асосий максад таълим олувчиларнинг нутқини шакллантириш, яъни ўзбек тилида айтилаётган сўзлар ва гапларни тинглаб тушуниш ҳамда сўзлай олишга ўргатишдан иборат. Бунинг учун билимларни тақдим этишнинг ихчам, компакт моделларини яратиш, ўқув-билув материалларини замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқувчилар онгига осон ва пухта сингдириш механизмини ишлаб чиқиш керак бўлади. Шундай янги концептуал ёндашувлардан бири бугунги кунда таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун яратилаётган модернизациялашган "Ўзбек тили" дарслкларида ўқув-билув материалларини нутқ мавзуси — грамматик маълумот — адабий ўқии концентрларига жамлаб бериш орқали оғзаки ва ёзма нутқни шакллантиришга йўналтиришдан иборат. Бу ўзбек тилини ўқитиши жараённида ўқув-билув топширикларининг таркибланиши ва бажарилишида босқичли кетма-кетлика

Open Access

алоҳида эътибор қартишни тақозо этади. Педагогик таълим соҳасида янги авлод дарслекларини яратишида ўқув-билив материалларини концентрлар асосида таркиблашнинг дидактик параметрлари борасида айрим тадқиқот ишлари олиб борилаётган бўлса-да, айнан ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиши методикасида бу масала алоҳида татқиқот обьекти сифатида ўрганилгани йўқ. Мазкур мақолада таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарслекларида тақдим қилинаётган ўқув-билив материалларини концентрлар асосида таркиблаш ва улар билан босқичли кетма-кетликда ишлашнинг дидактик жиҳатлари баён этилди.

Калит сўзлар: ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиши; янги концептуал ёндашувлар; дидактик тамойиллар; дарслекларни модернизациялаш; ўқув-билив материалларини таркиблаш; асосий концентрлар; нутқ мавзуси; грамматик маълумот; адабий ўқиш; ўқув-билив материалларининг босқичли кетма-кетлиги.

Аннотация. Сегодня изучение государственного языка представителями разных национальностей, проживающими в нашей республике, стало одним из важнейших социальных требований в обществе. Это ставит на повестку дня вопрос определения новых концептуальных подходов и принципов совершенствования преподавания узбекского языка в стране, наиболее передовых методов повышения эффективности образования и их эффективного использования. Основная цель преподавания узбекского языка в школах и группах, где обучение ведется на других языках, состоит в том, чтобы сформировать речь учащихся, то есть научиться слушать и понимать слова и фразы, сказанные на узбекском языке. Для этого потребуется создание компактных моделей представления знаний, разработка механизма легкого и тщательного усвоения учебно-познавательных материалов студентами с использованием современных технологий. Один из таких новых концептуальных подходов заключается в том, чтобы сосредоточиться на формировании устной и письменной речи путем концентрации учебно-познавательных материалов в тесной взаимосвязи «речевая тема — грамматические сведения — литературное чтение» в модернизированных учебниках «Узбекский язык» для школ с другими языками обучения. Это в свою очередь требует особого внимания на структурирование учебно-познавательных материалов и поэтапное последовательное выполнение. Несмотря на то что в сфере педагогического образования проводятся некоторые исследования дидактических параметров концентрации учебно-познавательных материалов при создании учебников нового поколения, этот вопрос не рассматривался как отдельный объект изучения в методике преподавания узбекского языка как второго. В данной статье описываются дидактические аспекты концентрации учебно-познавательных материалов, представленных в учебниках «Узбекский язык» для школ с другими языками обучения и работы с ними в поэтапной последовательности.

Ключевые слова: преподавание узбекского языка как второго; новые концептуальные подходы; дидактические принципы; модернизация учебников; содержание учебно-познавательных материалов; основные концентрации; речевая тема;

грамматические сведения; литературное чтение; поэтапная последовательность учебно-познавательных материалов.

Abstract. Today, the study of the state language by representatives of different nationalities living in our republic has become one of the most important social requirements in our society. This puts on the agenda the issue of determining new conceptual approaches and principles for improving the teaching of the Uzbek language in the country, the most advanced methods to increase the effectiveness of education and their effective use. The main goal of teaching the Uzbek language in schools and groups where instruction is in other languages is to shape the learners' speech, that is, learn to listen and understand words and phrases spoken in the Uzbek language. This will require the creation of compact models for the representation of knowledge, the development of a mechanism for easy and thorough assimilation of educational and cognitive materials by learners using modern technologies. One of such new conceptual approaches is to focus on the formation of oral and written speech by concentrating educational and cognitive materials in a close relationship between "speech topic - grammar information - literary reading" in modernized textbooks "The Uzbek language" for schools with other languages of instruction. This in turn requires special attention to the structuring of educational and cognitive materials and phased sequential implementation. Despite the fact that in the field of pedagogical education some studies of didactic parameters of the concentration of educational and cognitive materials are carried out when creating new generation textbooks, this issue was not considered as a separate object of study in the methodology of teaching the Uzbek language as a second. This article describes the didactic aspects of the concentration of educational and educational materials presented in the textbooks "The Uzbek language" for schools with other languages of instruction and work with them gradually.

Keywords: teaching the Uzbek language as a second language; new conceptual approaches; didactic principles; modernization of textbooks; content of educational and cognitive materials, main concentrations, speech topic; grammar information; literary reading; phased sequence of educational and cognitive materials.

Кириш. Ўзбекистонда яшовчи барча фуқаролар республикамизнинг давлат тилида эркин мулоқот юрита олишлари, ўз фикрларини оғзаки ва ёзма баён қила олишлари республикамиз аҳолисининг баҳамжиҳатлик ва дўстликда яшашилари, биргаликда меҳнат қилиб ватанимиз иқтисодини янада юксалтиришга хизмат қилишларининг мухим омилларидан биридир. Ҳозирги кунда республикамизда яшовчи турли миллатларга мансуб фуқаролар ўзбек тилини факат сўзлашув — оғзаки мулоқот воситаси сифатидагина билишнинг ўзи кифоя қилмаслигини, давлат тилида тўғри гапириш ва тўғри ёза олишлари, ижтимоий масалаларда ва мутахассислиги доирасида ўз фикрини эркин баён эта олишлари, давлат тилида расмий иш юритиш малакаларига эга бўлишлари зарурлигини эътироф этмоқдалар. Ўзбек халқининг маданияти ва урф-одатларини билиш, миллий-маънавий қадриятларимизни эъзозлаш мамлакатимизда яшовчи бошқа миллатларнинг маънавий бурчи ва ҳаётий эҳтиёжига айланмоқда.

Кўринадики, бугунги кунда ўзбек тилини ўрганиш шахсий эҳтиёжгина эмас, балки жамиятнинг муҳим ижтимоий талабларидан бирига айланди. Бу таълим ўзга тилларда олиб бориладиган гурухларда ўзбек тилини ўқитиш мазмуни, метод ва усусларини янада такомиллаштиришни, таълим босқичлари ўртасида узлуксизликни таъминлаш ҳамда ўзбек тилини замонавий технологиялар асосида интенсив ўқитишни йўлга қўйиш асосида таълим самарадорлигига эришиш заруратини юзага келтирмоқда. Бу эса, ўз навбатида, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган гурухларда ўзбек тилини ўқитишнинг дидактик тамойилларини аниқлаш, давлат тили таълим министри таълимни такомиллаштиришнинг янги концептуал ёндашувларини белгилаб олиш, таълим самарадорлигини оширишнинг энг илғор методларидан унумли фойдаланиш масалаларини кун тартибига қўймоқда.

“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”да кадрлар етиштиришга берилган катта эътибор мамлакатнинг таълим соҳасида туб ислоҳотларни амалга ошириш, таълим мазмуни ва шакллари такомиллаштирилган, мавзулар узвийлиги ва узлуксизлиги таъминланган, таълим жараёнига компетенциявий ёндашув технологиялари сингдирилган янги авлод дарсликларини яратиш масаласи ўртага қўйилди. Ислоҳотлар жараённида таълим тизимида аниқланган камчиликларни бартараф этиш муайян фан доирасида ўқувчи-талabalарга тавсия этиладиган ўқув материалларини танлаш ва таълим босқичларига мос холда таксимлашга доир методик ёндашувларни такомиллаштириш, уларни узвийлаштириш ва тизимлаштириш, дарс жараённида улар билан ишлашнинг дидактик тамойилларини ишлаб чиқиш, дарсликларда миллӣ ва илғор хорижий тажрибаларни уйғунаштиришни тақозо этмоқда. Ушбу муаммолар ечимини топиш мақсадида кейинги йилларда ўқув материаллари ва маълумотларни қандай ҳажмда, қайтарзда ўқувчиларга тақдим этиш, тақдим этилаётган билимлардан амалий фойдаланиш учун уларни пухта ўзлаштиришга эришиш борасида тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Бироқ ўзбек тилини республикада яшовчи турли миллат вакилларига иккинчи тил сифатида ўқитишда дарсликлар, ўқув-билув материалларининг таркибланиши ва улар билан ишлашнинг таълимий жиҳатлари бугунги кунгача алоҳида ўрганилмаган. Шундан келиб чиқиб, мазкур мақолада таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарсликларида тақдим этилаётган ўқув-билув материаллари ва улар билан босқичли кетма-кетликда ишлашнинг дидактик жиҳатлари баён этилди.

Асосий қисм. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисишида”ги Фармони (1) она тилимизни асрраб-авайлаш ва янада ривожлантириш, мамлакатимизда давлат тилини тўлақонли жорий этишини таъминлаш, таълим муассасаларида давлат тилини ўргатиш ва уни билиш даражасини баҳолаш тизимини янада такомиллаштиришга қаратилганлиги билан ўзбек тилининг тараққиётида янги

саҳифаларни очди. Фармонда ўзбек тилининг мамлакатимиз худудида истиқомат қилувчи барча миллатлар ва элатлар томонидан ўрганилиши учун кулагай шарт-шароитлар яратиб бериш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, унинг ижросини таъминлаш учун ўзбек тилидан тузилган дастурларни янада такомиллаштириш, дарсликларни мазмунан ва методик томондан тубдан яхшилашни тақозо этади.

Республикамизда яшовчи фуқароларнинг анчагина қисми таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар ва рус гурухларида таълим оладилар. Ушбу мактаблар ва гурухларда мамлакатимизнинг давлат тилини ўқитиши ишларини самарали ташкил этиш давлат аҳамиятига эга масалалардан биридир. Таъкидлаш керакки, ушбу мактаблар ва гурухларда ўзбек тили иккинчи тил сифатида ўқитилади ва унинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд, яъни умумтаълим мактабарида ўзбек тилини она тили ва иккинчи тил сифатида ўқитиши мезонлари бир-бири билан мутаносиб бўла олмайди. Ўзбек тилини миллий мактабларда ўқитилишига қаратилган “Она тили” фанида ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материаллари ўзбек тилининг тузилиши, грамматик категорияларини изчиллик тамойилида тушуниширишга йўналтириб танланади. “Ўзбек тили” фани эса ўқувчиларни шу тилда сўзлай олиш, айтилаётган сўзлар ва гапларни тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзиш, яъни оғзаки ва ёзма нутқий кўнинка-малакаларини шакллантиришга олиб чиқишига қаратилади. Бунинг учун билимларни тақдим этишининг ихчам, компакт моделларини яратиш, ўқув-билув материалларини замонавий технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқувчилар онгига осон ва пухта сингдириш механизмларини ишлаб чиқиши керак бўлади. Бу ҳолат таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини ўқитишининг она тилини ўқитищдан тубдан фарқланишини кўрсатади, яъни иккинчи тил таълимида мавзуга оид қоида ва таърифларни тушунишириш ва уларни мустаҳкамлашга қаратилган машқ ва топшириклар билан ишлашнинг ўзи етарли бўла олмайди. Тилни она тили сифатида ўқитиши мисолларни қиёслаш, мустақил таҳлил қилдириш орқали, яъни “*пастдан юқорига томон*” йўналишида, чет тилини ўқитиши ёки тилни иккинчи тил сифатида ўқитиши эса “*юқоридан пастга томон*” борилади, яъни аввал қоида ва таърифлар, сўнг унга мос мисоллар берилади. Тил муҳити бор бўлган жойда иккинчи тилни ўқитиши хам “*юқоридан пастга томон*” йўналишида амалга оширилсада, бунда тил ўрганувчилар айрим тил кўнинкамларига (масалан, эшитганларини муайян даражада тушуниш), шунингдек, кундалик турмушда кўп ишлатиладиган сўзлар луғавий заҳирасига эга эканликларидан келиб чиқиб, нутқий мавзуларга доир матнлар ёки расм устида ишлаш, муайян мавзуда сухбатлашиш ёки таянч сўзлар ва бирикмалар асосида монологик ёки диалогик матн тузиш каби иш турларидан кенг фойдаланиш мумкин бўлади.

Таълим тизимиға компетенциявий ёндашувнинг татбиқ этилиши натижасида таълим босқичларида ўтказилган ислоҳотлар натижасида “Ўзбек тили” фанидан ўқув дастурлари ва дарсликлари мазмунида ва тузилишида туб ўзгаришлар юзага келди. Хусусан, таълим бошқа тилларда олиб

бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарсликларида ўкув-билув материалларини нутқ мавзуси — грамматик маълумот — адабий ўқии концентрларига жамланган ҳолда тақдим этилаётгани ушбу учликни асосий концентрлар сифатида ажратиш ўкув материалларини узвийлаштириш ва марказлаштириш орқали нутқни шакллантиришга йўналтиришга имкон бермоқда. Бу мазкур мактабларда ўзбек тилини ўқитиши жараёнида ҳам ўкув-билув топшириклиарининг таркибланиши ва бажарилишида боскичли кетма-кетликка алоҳида эътибор қаратишни тақозо этади. Компетенциявий ёндашув асосида 5–11 синфлар учун яратилган “Ўзбек тили” дарсликларини ўрганиб чиқиш, уларда ўкув-билув материаллари, машқ ва топшириқлар қуидаги тизимлаштириб берилаётганини кўрсатди:

1. Иллюстрациялар ва расмлар билан ишлаш.
2. Матн устида ишлаш.
3. Қоида ва таърифлар билан ишлаш.
4. Лексик-грамматик машқлар.
5. Суҳбат ва савол-жавоб машқлари.
6. Адабий ўқиш материаллари билан ишлаш.
7. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган савол ва топшириқлар устида
ишлаш.
8. Уйда мустақил бажариш учун бериладиган вазифалар (2).

Кўринадики, иккинчи тил таълимида ўкув-билув материалларининг тартибланиши она тили таълимидаги каби эмас. Она тили таълимидан фарқли равишда иккинчи тилни ўқитишида таълим олувчиларни шу тилда нутқий мулоқот юритишига ўргатиш кўзда тутилади, яъни таълим жараёни коммуникатив ёндашув асосига курилади. Нутқий мулоқот тил бирликларининг ўзаро бирикиши асосида юзага келади, тил бирликларини ўзаро бириктириб нутқий тузилмалар ҳосил қилиш учун эса грамматик қоидаларни ҳам билиш керак бўлади. Муайян қоидалар мажмуасини ўзлаштирмасдан туриб гап тузиш ва нутқий кўникма ҳосил қилиш мумкин эмас. Ўрганилаётган тилдаги нутқий курилмаларнинг тузилишини ўрганиш учун эса, сўзларни билишнинг ўзи етарли эмас, ушбу сўзларни ўзаро боғлаб сўз бирикмалари ва гаплар тузишни билиш, бунинг учун эса нафақат ушбу нутқий курилмаларнинг тузилишини, балки уларда сўзларнинг ўзаро боғланниш хусусиятларини ҳам ўргатиб бориш керак бўлади. Келиб чиқадики, ҳар қандай нутқий курилма қайсиdir тил материалларини билиш ва қўллаш орқали юзага келтиради. И.П.Слесарева таъкидлаганидек, “нутқий фаолиятда, биринчидан, тилнинг ва воқеликнинг диалектик алоқаси, яъни тилнинг акс эттириш-билиш функциясини; иккинчидан, акс эттиришнинг турли моделларининг мавжудлигини; учинчидан, тилни нутқ билан биргалиқда кўриб чиқиш кераклигини белгилаб берувчи коммуникатив моҳиятни тан олиш зарур” (3, 70).

Нутқий фаолият бир-бири билан узвий боғланган тил ва нутқ аспектларини қамраб олган бўлиб, бу мураккаб жараён

бири иккинчисининг давоми бўлган узлуксиз машқларни бажаришни талаб қиласди. Кўриниб турибдик, психолингвистик назариётда нутқий фаолият кўнинмаларини эгаллашда грамматик билимлар инкор қилинмайди, аксинча, грамматик билимларни онгли равишда ўзлаштириш ва қўллаш, “тилга ўргатишда ўқувчиларнинг қайси шакл ёки воситалар қандай мазмунни ифода қилишга қодир эканлигини англаб олиши ўта муҳим” омил эканлиги алоҳида таъқидланади (4).

Ахборотларнинг ҳаддан зиёд кўплиги муаммо даражасига кўтарилиган бугунги кунда билимларни тақдим этиш ва улардан фойдаланишда ўқув материалларини муайян мезонлар ва тамойилларга таянилган ҳолда танланиши ва тизимлаштирилиши, таълимда самарадорликка эришишда муҳим аҳамият касб этади. Албатта, дарслекларда бериладиган ҳар қандай ўқув материали, аввало, ўқувчиларда давлат таълим стандартларида назарда тутилган билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ҳосил қилишга йўналтирилиши керак. Шунингдек, ўқув ахборотларини муайян изчилилликда жамлаш, ихчамлаш, уларни ўзлаштириш учун қулай ҳолатга келтириш ҳам замонавий дидактикада жуда долзарб масала ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир фан дарслиги ўқув жараёнини бошқариб турувчи меъёрий ҳужжат бўлиб, у аслида таълим жараёнининг сценарийси сифатида намоён бўлиши керак. Бугунги кунда таълим соҳасида юз берган туб ўзгаришлар, таълим жараёнига инновацион ва компетенциявий ёндашувларнинг жорий этилиши дарслекларнинг янги типлари ва моделларини ишлаб чиқиши такозо этмоқда. Янги авлод дарслекларида:

- маълумотлар узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш;
- дарслик тузилмасининг таркибий қисмларини бойитиш;
- ўқув материалларининг ҳам мазмунан, ҳам тузилмавий яхлитлигини таъминлаш;
- дарслик материалларида интегратив ва компетенциявий ёндашувни, инновацион таълим усулларини акс этириш заруратга айланди.

Ушбу ёндашувлар дарслекларни яратиш ва унда тақдим этиладиган ўқув материалларини лойиҳалашда муҳим аҳамиятга эга. Дарсликда ўқув материалларининг тизимлаштириб ва таркиблаштириб берилиши дарсни режалаштиришда ўқувчиларнинг дикқатини максадли бошқаришни, уларда билиш усулларини таркиб топдириш орқали билиш кўнинмаларини ривожлантириш, мустақил фикрлашга, ижодкорликка ундаш имконини беради. Бу жараён таълим жараёнини лойиҳалаш билан боғлиқ бўлиб, дарслекларни яратишда мазкур принципга асосланишни дарсликни лойиҳалаш, деб ҳисоблаш ҳам мумкин.

Дарсликда ўқув материалининг ҳар бир бўлаги таълим мазмунининг барча элементлари билан узвий боғлиқ ҳолда унинг таркибий қисми сифатида намоён бўлиши ўқувчига ўқув материалларини кейинги мавзуларда мустаҳкамлаб боришга, қўйи синфларда ва шу синфда ўқиётган фанлар бўйича олган билимларидан амалий фойдаланиш орқали ўқув

материаларини осонроқ ўзлаштириш, қизиқиш ва ижодкорлик билан қабул қилишга ва провард натижада билимларни тўлиқ идрок этишга ёрдам беради. Мазкур ёндашувлар нафакат муайян ўкув фани ичидаги мавзуларро боғланиш, балки ўкув фанлариаро алоқадорликни хам таъминлайди. Грамматик маълумотларнинг тил структурасидан келиб чиқиб, оддийдан мураккабга қараб изчиллиқда берилиши ўкувчиларнинг грамматик билимларни тушунган ҳолда мустаҳкам эгаллашларига ҳосил қилинаётган кўникма ва малакаларнинг стихияли тарзда ёд олиш орқали эмас, аксинча, тизимли равища пухта тушуниш орқали билимларнинг сингиб боришига ёрдам беради.

Фан дарслеридаги ўкув предметига оид билимларгина эмас, методик билимлар хам тақдим этилади. “Ўзбек тили” дарслеридаги ўкув материаларини мантиқий таркиблаштириш ҳар бир мавзу доирасида бериладиган матнлар, грамматик маълумотлар, машқ ва топшириқлар, жадваллар, иллюстрациялар, расмларни аниқ режалаштириш, бунда шу мавзу учун ажратилган вақт — соат тақсимотини хам кўзда тутишини тақозо этади.

Кўринадики, ўкув-билув материаларини танлаш ва структуралаштириш ҳозирги замон дидактикасининг муҳим масалаларидан бири бўлиб, ушбу муаммолар бўйича олиб борилган айрим тадқиқот ишларидаги ўкув материаларни аниқ тамойилларга асосланган ҳолда танлаш ва тизимлаштириш муҳим ўрин эгаллаши таъкидланди (5, 13). Бунинг учун ўкув материали муайян мезонлар ва тамойиллар асосида танланиши ва ўзаро алоқадорликда тизимлаштирилиши зарур. Ўкувчиларда нутқий ва лингвистик компетенцияларни таркиб топдириш ва улар воситасида таянч компетенцияларни шакллантириш кўп жиҳатдан дарслеридаги тақдим этилган ўкув-билув топшириқларини босқичли кетма-кетликда бажартишига хам боғлиқ. Ўқитувчи юқорида қайд этилган 8 турдаги топшириқлар билан муайян изчиллиқда ишлаши керак бўлади. Шундан келиб чиқсан ҳолда, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарслеридаги берилаётган ўкув-билув топшириқларни 8 босқичга бўлиб бериш ва улар билан ишлашда қуидаги дидактик жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Ўкув-билув топшириқларининг биринчи босқичи. Мазкур босқич ўкувчиларни нутқий мавзуга олиб кириш ва грамматика бўйича бериладиган назарий маълумотни уларнинг тушуниб олишларга, ушбу грамматик шаклларнинг нутқдаги ўрнини, амалий аҳамиятини уларга етказишга қаратилади. Бу ўқитувчининг кириш нутқи, иллюстрация ва расмлар хамда нутқий мавзу бўйича бериленган матн устида ишлаш жараёнидан иборат бўлиб, асосий мавзуга кириш босқичи хисобланади.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарслеридаги тақдим этилган иллюстрациялар, расмлар, шунингдек, бериленган таянч сўзлар асосида гап, жумла ёки матн тузиш, саволлар асосида ўзаро сухбатлашиш каби топшириқлар ўкувчиларни нутқ мавзусига олиб киришга тайёрлайди, уларда мавзуга, тилни ўрганишга қизиқиш ва интилиш юзага қилишига хизмат қиласи.

бошидаёк мавзуга мос расм юзасидан таянч сўзлар ва бирикмалар берилиб, ўқувчиларга улар асосида гаплар тузиш ва ўзаро сухбатлашиш топшириги қўйилиши ўқувчиларнинг мавзуга қизиқишлигини уйғотишга замин тайёрлайди. Маълумки, “Ўзбек тили” дарсликлари нутқ мавзулари бўйича бўлимларга ажратиб берилган бўлиб, ҳар бир бўлимда шу нутқ мавзусига мос матнлар тақдим этилади. Матнлар устида ишлаш бўйича матнни ўқиши, уни сўзлаб бериш, она тилига таржима қилиш, ажратиб кўрсатилган сўзлар ва грамматик шаклларга эътибор қаратиш, матндан ўтилаётган грамматик мавзуга алоқадор сўз шаклларини ва воситаларни аниқлаш, матнни тўлдириш, давом эттириш каби топшириқлар берилади.

Бунда нутқий мавзу бўйича берилган бош матн таркибида, албатта, шу мавзуда ўтиладиган грамматик шалллар ёки воситаларнинг мавжуд бўлиши, матн таркибида уларни қорайтириб бериш орқали ўқувчилар диққат-эътиборини ушбу бирликларга қаратиш назарий маълумотни тушунтиришда ўқувчилар диққатини бир жойга жамлашга ёрдам беради. Ўқувчиларнинг эътиборини ушбу грамматик шаклларга қаратиш орқали уларнинг диққатини бир жойга жамлаш янги грамматик маълумот бўйича бериладиган таъриф ва қоидани пухта ўзлаштиришга ёрдам беради. Ана шундай муайян тайёргарликдан сўнг янги грамматик мавзу тушунтирилади, яъни ўқув-билув топшириқларининг иккинчи босқичи — қоида ва таърифлар устида ишлашга ўтилади.

II. Ўқув-билув топшириқларининг иккинчи босқичи. Мазкур босқич қоида-таърифларни тушунтириш ишлари олиб борилади. Таълим бошқа тилларда бериладиган мактабларда ўзбек тили она тилидаги каби изчилликда эмас, балки нутққа ўргатиш мақсадида ўқитилади. Шундан келиб чиқиб, “Ўзбек тили” дарсликларида грамматика бўйича бериладиган соғ назарий маълумотларни эмас, айнан нутқ фаолиятида амалий ишлатиладиган грамматик шакллар, воситаларни, уларнинг қўлланиши ва имлоси бўйича қисқа қоидаларни бериб бориш кўзда тутилади. Сўнгги йилларда нашр этилган “Ўзбек тили” дарсликларида грамматик маълумотлар “Билиб олинг!” рукнида қисқа қоида ва таърифлар шаклида берилиб, қоидалар кенгайиб кетмаслиги учун эса мисоллар жадвал шаклида қоидаларга илова қилиб бериш анъанага айланди. Бу нутқ учун зарур бўлган амалий керак назарий билимларни осон ва кўргазмалик воситасида пухта ўзлаштириб олишга ёрдам беради.

Таъкидлаш жоизки, “Ўзбек тили” дарсликлари нутқий компетенцияни шакллантиришга қаратилган бош мақсаддан келиб чиқкан ҳолда нутқ мавзулари бўйича бўлимларга ажратиб берилган ва ҳар бир нутқ мавзуси камида 2–3 соатга тақсимланган. Ушбу мавзу бўйича режалаштирилган грамматик маълумотлар бўйича қоида ва таърифлар ҳам шу соатларга мос ҳолда бўлиб берилиб, ҳар бир дарсда лексик-грамматик машқлар воситасида мустаҳкамлаб борилиши кўзда тутилади.

III. Ўқув-билув топшириқларининг учинчи босқичи. Грамматик маълумотларни мустаҳкамлаш учун назарий маълумотларни ўзлаштиришга қаратилган лексик-грамматик

машқлар берилади. Лексик-грамматик машқлар туркум машқлардан иборат бўлиб, ўқувчиларда ушбу грамматик воситалар, сўзлар ва жумлаларни нутқда оғзки атўғри кўллаш ва тўғри ёзиш кўникма-малакадарини шакллантириш ҳамда ривожлантиришга ёрдам берадиган рецепттив (пассив, яъни грамматик ҳодиса, шакл ёки воситани матндан топиб кўрсатиш машқлари), репродуктив (қисман фаол, яъни мавжуд шаклни хосил қилиш, воситани ўз ўрнига тўғри кўйиш) ва продуктив (ўрганилган грамматик шакл ёки воситани турли вазиятларда эркин кўллаш) машқлардан фойдаланиш кўзда тутилади. Суҳбат ва савол-жавоб топшириқлари, ижодий ва ярим ижодий машқларни продуктив машқлар сирасига киритиш мумкин.

IV. Ўқув-билив топшириқларининг тўртинчи босқичи. Ушбу босқич сухбатлар ва савол-жавобларга оид топшириқлардан иборат бўлиб, иккичи тил таълимида диалог — сухбат методидан фойдаланиш, ролли ижро қилиш орқали ўқувчиларни мулокот юритишга олиб чиқиш, яъни уларнинг амалий нутқий кўникмаларни шакллантириш ва коммуникатив компетенцияларини ривожлантиришда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун “Ўзбек тили” дарслигига диалог ва полилоглардан иборат сухбат матнларидан фойдаланиш, саволларга жавоб бериш ёки, аксинча, матнга, берилган жавобларга саволлар қўйиш топшириқлари тез-тез берилади. Ҳар бир мавзу таркибида берилган сухбат матнларини ролли ижро қилдириш орқали шу мавзуда ўтилган грамматик маълумотларни нутқда амалий кўллаш нутқий кўникмалари ривожлантириб борилади.

V. Ўқув-билив топшириқларининг бешинчи босқичи. Ушбу босқичда дарсликда берилган **адабий ўқиши материаллари** — шерьларни ифодали ўқишлари ва ёд олишлари орқали ўқувчиларнинг луғавий заҳирасини бойитиш, ривоят, хикоя, қисса, романлардан парчалар мазмунини сўзлаб беришлари орқали ўқувчиларнинг ўзбек тилидаги боғланишли монологик нутқ компетенцияларини ривожлантириш, қаҳрамонларни тавсифлаш, уларга ўз муносабатини билдириш каби таълимий ва тарбиявий мақсадларнинг бажарилиши таъминланади.

VI. Ўқув-билив топшириқларининг олтинчи босқичи. Янги авлод дарсликларига кўйилаётган асосий талаблардан бири — ўқувчиларда эгалланган билим, кўникма ва малакаларни турли вазиятларда амалий кўллашга доир компетенцияларни шакллантиришдан иборат. Шундан келиб чиқиб, ўқув-билив топшириқларининг олтинчи босқичида “Ўзбек тили” дарсликларида компетенцияларни шакллантиришга қаратилган қуйидаги турдаги машқ ва топшириқлар киритилган:

- мустакил фикрини, ўз муносабатини билдиришга қаратилган;
- ярим ижодий ва ижодий машқлар;
- вазиятли топшириқлар;
- фанлараро алоқаларга йўналтирилган топшириқлар;
- ўтилганларни умумлаштириш ва аввалги маълумотлардан фарқли жиҳатларини аниқлаш;

— ўзини ўзи текширишга қаратилган топшириқлар киритилган.

Ярим ижодий машқларга мақол ёки ҳикматларнинг иккинчи қисмини топиб ёзиш, берилган матнни ёки сухбатни давом эттиришга қаратилган машқларни, **ижодий машқларга** эса берилган сарлавҳа, расм асосида матн тузиш бўйича машқ ва топшириқларни киритиш мумкин. **Вазиятли топшириқлар** ўкувчиларни мустақил фикрлашга йўналтириш, мавзу асосида эгаллаган таълимий ва тарбиявий билимларни муайян вазиятда амалий қўллаш кўнікмаларини шакллантиришга қаратилади. Вазиятли топшириқларда ўкувчининг ёш хусусиятига мос ҳолда ижтимоий-иқтисодий, экологик муаммолар, атроф-муҳитга, табиатга муносабат, муомала-мулоқот юритиш, ахлоқ-одоб меъёрларига риоя килишда учрайдиган айrim муаммолар берилиб, ўкувчини лоқайд бўлмасликка ундиади, уларнинг шахсий муносабатини шакллантиради, этикасини тарбиялайди, жамият ҳаётида фаол иштирок этишга, яъни ижтимоийлашувига олиб келади.

VIII. Ўқув-билув топшириқларининг саккизинчи босқичи ўзини ўзи назорат қилиш ва баҳолашга қаратилган бўлиб, уларга мавзуни мустаҳкамлаш бўйича савол ва топшириқлар ва уйга бериладиган вазифаларни киритиш мумкин. Бундай топшириқлар ҳар бир мавзу охирида ўтилганларни умумлаштириш ва ўкувчиларда мустақил танқидий ижодий фикрлаш қобилиятларининг ривожланганлик ҳамда ўрганилган грамматик воситаларни тўғри қўллаган ҳолда фикрини боғланишли ифодалаш кўникма, малакаларининг шаклланганлик даражаларини аниқлаш мақсадида берилади. Шундан келиб чиқсан ҳолда, ўзбек тилидан берилган уй вазифаларида:

- мавзуга доир гап ва жумлалар тузиш;
- берилган гапларни, мақол ёки матнни она тилига таржима қилиш;
- мавзуга доир кичик матн тузиш;
- ўқилган асар мазмунини сўзлаб бериш;
- ўқилган асар қаҳрамонини тавсифлаш;
- мақол мазмунини изоҳлаш;
- шеърни ёддан айтиб бериш;
- маълумотлар тўплаш ва уларни баён этиш;
- ижодий матн (иншо) ёзиш каби топшириқлар берилган.

Ўзга тилли гурухларда ўзбек тилини ўқитишда ўқув-билув топшириқларининг ушбу босқичли кетма-кетлигини таъминлаш ўқитувчидан юқори даражадаги методик лаёқатни талаб этади. Ўқув материалларининг мазкур яхлит тузилмаси ички қисмлари алоқадорлигини таъминлаш:

- дарсликда ушбу материаллар баёнининг қандай изчилилкда берилишини пухта ўйлаш;
- ўқув материаллари таркибий қисмларида устувор аҳамиятга эга бўлган асосий ва ёрдамчи назарий маълумотларни ажратиб олиш;
- улардан қайси бирларини қоидалаштирилган кўринишда, қайсиларини эслатма тарзида берилишини аниқлаб олиш;

— машқлар ва ўкув топшириқларининг ушбу қоидалар ва эслатмаларга мувофиқлиги, уларнинг кўникма — малака — лаёкатни шакллантиришга йўналтирилган босқичли кетмакетликда жойлаштирилишини таъминлаш керак бўлади. Бу борада А.В. Усова, В.А. Беликовлар ўкув материалларини тақдим этишда таркибий қисмлар элементлари ўртасидаги алоқаларнинг куйидаги мезонларига устувор аҳамият беришни тавсия:

- қисмлар ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари;
- асосий тушунчалар ва уларнинг муҳим қисмлари ўртасидаги боғланишлар;
- бир-бирининг таркибига кирувчи қисмлар ўртасидаги алоқадорлик;
- устувор функционал алоқаларни акс эттириш (6).

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиш мазмуни таълимнинг юқорида кўзда тутилган мақсадлари ва белгиланган вазифалардан келиб чиқиб ҳамда умумий дидактик тамойиллардан келиб чиқиб белгиланиши керак бўлади. Бунда ўкув-билив материалларини танлаш ва тақдим этишда асосий эътибор ўзбек тилини амалий йўналишда ўргатишига қаратилади, яъни ўкувчининг муайян мавзулар доирасида ўзбекча нутқни тинглаб тушуна олиш, ўз фикрини оғзаки ва ёзма шаклда мустақил ифода эта олишига, айни пайтда саводли ўқий ва ёза олиш ҳамда эгалланган билим ва кўникмалари турли нутқий вазиятларда комплекс қўллаган ҳолда мулоқотга кириша олиш кўникма-малакаларини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилиши керак. Шу боис таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун “Ўзбек тили” дарсликларининг модернизациялашган янги авлодини яратишида ҳам асосий диққат-эътиборни, аввало, ўкув-билив материалларини узвийлаштириш ва марказлаштиришга қаратиши мақсадли бўлади. Бунинг учун ўкув материалларининг асосий концентрларини тўғри танлаш, концентрлараро мантиқий алоқадорликни таъминлаш, улар юзасидан бериладиган ўкув-билив топшириқларини ўзаро мантиқий боғлиқлика ва босқичли кетма-кетлика тадрижий ривожлантириб бориш керак бўлади. Қайд этилганидек, педагогик таълим соҳасида янги авлод дарсликларини яратишида ўкув-билив материалларини концентрлар асосида таркиблашнинг дидактик параметрлари борасида айрим тадқиқот ишлари олиб борилаётган бўлса-да, айнан ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитиш методикасида бу масала алоҳида тадқиқот обьекти сифатида ўрганилгани йўқ. Шундай бўлса-да, бугунги кунда таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун яратилган “Ўзбек тили” дарсликларида ўкув-билив материалларининг нутқ мавзуси — грамматик маълумот — адабий ўқиши концентрларига жамлаб бериладиган муаллифларнинг дарсликларни янги концептуал ёндашувларга асосланиб яратишига харакат қилганини кўрсатади. Бироқ таълим сифати кўп жиҳатдан амалиётчи ўқитувчиларнинг ушбу концептуал ёндашувларнинг моҳиятини тўлиқ англаб

етишлари ва дарслкларда берилган ўқув-билив материалларини мақсадли кетма-кетликда бажартиришларига боғлиқ бўлади. Шу боис ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитишида она тили ва иккинчи тил таълим мининг дидактик тамойилларини фарқлай олиш, янги концептуал ёндашувлар, ўқувчи нутқини шакллантиришда *нұтқ мәвзуси — грамматик маълумот — адабий ўғиши* концентрларининг узвийлиги ва мақсадли марказлаштиришга йўналтириш, таълим жараёнида ўқув-билив топшириқларининг таркибланиши ва бажарилишида босқичли кетма-кетликни таъминлашнинг дидактик жиҳатларига эътибор қаратиш таълим сифатини таъминлашнинг асосини ташкил этади. Бу иккинчи тил таълими, хусусан, ўзбек тилини республикамизда иккинчи тил сифатида ўзга тилли гурухларда ўқитиши соҳасида мазкур муаммолар юзасидан тадқиқотлар олиб бориш, амалиётчи ўқитувчилар билан семинарлар ўtkазиш зарурлигини кўrsатади.

Тил давлат мустақиллигининг асосий кўrsаткичларидан бири экан, давлат тили таълими самарадорлигини таъминлаш ва юртимизда яшовчи турли миллатларнинг республикамизнинг давлат тилини ўрганишлари учун қулай шарт-шароит яратиб бериш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири хисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ 5850-сонли Фармон. — Тошкент, 2019 йил 21 октябрь. — URL: <https://lex.uz/docs/4561730>
2. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 5–11 синфлари учун “O'zbek tili” дарслклари. 2016–2019 йй.
3. Слесарева И. П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. Изд. 2-е, исправленное. — Москва: Русский язык, 1990. — 174 с.
4. Бокиева Г. Педагогик тадқиқотлар: бугунги талаб ва янги вазифалар // Маърифат. — Тошкент, 1999, 10 ноябрь.
5. Кўчкорова Ф. М. Янги авлод дарслкларида тақдим этиладиган ўқув материалларини концентризм принципи асосида структуралашнинг дидактик параметрлари (педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати). — Тошкент, 2018. — 48 б.
6. Усова А.В., Беликов В.А. Как овладеть рациональными умениями и навыками учебного труда: Методические рекомендации для учащихся старших классов средней школы. — Магнитогорск, 1990. — Ч.1 — 30 с. — Ч. 2. — 40 с.

Reference

1. *Uzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari tugrisida*, (On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language: Decree of the President of Republic of Uzbekistan of 21.10. 2019 No. 5850), available at: <https://lex.uz/docs/4561730>

2. *Ta"lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 5–11sinflari uchun "Uzbek tili" darsliklari*, (Textbooks "Uzbek language" for grades 5-11 of schools with other languages of instruction), 2016–2019.
3. Slesareva I. P., *Problemy opisaniya i prpodavaniya russkoi leksiki*, (Problems of description and production of Russian lexicon), Moscow: *Russkii yazyk*, 1990, 174 p.
4. Bokieva G. *Pedagogik tadqiqotlar: bugungi talab va yangi vazifalar* (Pedagogical research: today's demand and new tasks) *Ma'rifat*, Toshkent, November 10, 1999.
5. Quchqorova F.M., *Yangi avlod darsliklarida taqdim etiladigan uquv materiallarini kontsentrizm printsipi asosida strukturalashning didaktik parametrlari*, (Didactic parameters of structuring the teaching materials presented in the textbooks of the new generation on the basis of the principle of concentrationism), candidate's thesis, Tashkent, 2018, 48 p.
6. Usova A.V., Belikov V.A. *Kak ovladet' ratsional'nymi umeniyami i navykami uchebnogo truda* (How to master the rational skills of academic work): Metodicheskie rekomendatsii dlya uchashchikhsya starshikh klassov srednei shkoly, Magnitogorsk, 1990, Ch.1, 30 p, Ch.2, 40 p.